

برنامه‌ریزی و مدیریت در تهیه ابزار کتابشناختی

نوشته غلامرضا فدایی عراقی^۱

چکیده: اگر پژوهش و تحقیق در خدمت توسعه باشد فراهم کردن ابزار لازم، از جمله ابزار کتابشناختی شرط اساسی و ضروری است. علیرغم سابقه درخشان تهیه فهرس و کتابشناسیها در تاریخ ایران لیکن، بر خلاف دنیای پیشرفته صنعتی، کار کتابشناختی در ایران هنوز ناشناخته است. مشکل تحقیق و استفاده از منابع در علوم اجتماعی و انسانی سخت‌تر است و نقش محقق از اهمیت خاصی برخوردار است. بیشتر کارهای کتابشناختی که در ایران شده فردی بوده تا سازمانی. در تهیه ابزار کتابشناختی در ایران می‌توان از مشکلات میثقی محقق، دوباره کاری و گاه چند باره کاری، ضعف مدیریت و برنامه‌ریزی جامع نام برد. نویسنده پیشنهاد تأسیس مؤسسه یا مؤسسه‌ای مشاوره‌ای را برای راهنمایی محققان در انتخاب موضوع، تأمین کمکهای مالی و ندادارکاتی، مشورت و راهنمایی در زمینه روش کار و اصول تهیه ابزار کتابشناختی و بالاخره کمک به چاپ و آثار محققان می‌نماید.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی

اهمیت کار کتابشناختی در جهان امروز بر کسی پوشیده نیست. آمار تحقیقات و رشد روزافزون کارهای تحقیقاتی در دنیای صنعتی به خوبی مؤید این مسأله است. اگر ابزار کار تحقیقات از قبیل فهرستها، چکیده‌ها، خلاصه‌ها، نمایه‌ها و اخیراً ماشینهای حسابگر (کامپیوترها) که سرعت اعجاب‌انگیزی در پخش و اشاعه اطلاعات ایجاد کرده‌اند نبودند، هرگز چنین رشدی در تحقیقات و پژوهش به وقوع نمی‌پیوست و دانشمندان نمی‌توانستند از ثمره کار یکدیگر استفاده کنند.

ابزار و اسباب در انجام هر کاری در زندگی بشر شرط لازم و مقدماتی انجام آن است که «ابی‌الله ان یجری الاشیاء الا باسبابها»^۲ در این رابطه در زمینه گردآوری و بازیابی اطلاعات و ارقام و آمار که بنیادی‌ترین قسمت انجام یک

۱. نماینده مجلس شورای اسلامی و عضو هیأت علمی کتابداری دانشگاه تهران.

پژوهش است بیش از هر چیز دیگر به اسباب و ابزار کارآمد نیازمند است. این ابزار با سرعت و دقتی که در گردش و چرخش کار ایجاد می‌کند می‌تواند ضریب اطمینان را بالا ببرد. همچنانکه آمده است که «اذا اراد ا... بعد خیرا هیا اسبابا له»، هنگامیکه خدا برای بنده خویش نیکی اراده کند، اسباب آن را فراهم می‌کند؛ در جهان امروز اگر نظر لطف و عنایتی به امر پژوهش و تحقیق در راستای برنامه‌های توسعه باشد، فراهم نمودن اسباب و ابزار لازم کار، شرط اساسی و ضروری است.

در کشور ما، برخلاف دنیای پیشرفته صنعتی، کار کتابشناختی آنچنان که باید شناخته شده نیست. در گذشته دانشمندانی بر روی فهراس کار کرده‌اند و از خود آثاری بجا گذاشته‌اند. فهرست ابن‌ندیم، فهرست شیخ طوسی، فهرست شیخ منتجب‌الدین، فهرست غضائری... تا برسد به سقینه‌الحار مرحوم قمی که فهرست بحارالانوار علامه مجلسی است و اثر عظیم الذریعه شیخ آقابزرگ، اعیان الشیعه امین‌العاملی و مرآة الکتب ثقة‌الاسلام تبریزی در تاریخ اسلامی می‌درخشند. در رجال نیز کتب فراوانی از رجال‌کشی، رجال شیخ طوسی، رجال مامقانی گرفته تا مصفی‌المقال شیخ آقابزرگ تهرانی به چشم می‌خورد.^۳

با آنکه اخیراً در کشور ما، کم و بیش فهرست‌نویسی و نمایه‌سازی و تنظیم انواع فهراس و یا دیگر فعالیتهای کتابشناختی باب شده ولی آنطور که باید و شاید مسأله جا نیفتاده و بیش از آنکه به محتوا و اهمیت و ارزش اینکار توجه شده باشد به ظاهر اکتفا گردیده است. حتی اهمیت این امر توسط دست‌اندرکاران تألیف و نشر و حتی جامعه پژوهشگر هم جدی تلقی نشده است.^۴ علت این امر بعضاً به عدم توجه کلی به امر پژوهش و تحقیق برمی‌گردد و بعضاً به عدم امکانات مالی و مادی و قسمتی به روحیه سودجویی و جلب منفعت آنی ناشران ارتباط پیدا می‌کند که دوست دارند در کارهایی سرمایه‌گذاری کنند که سریعاً سرمایه آنها برگردد و از انجام کارهایی که بازده آن در مدتی طولانی‌تر باشد پرهیز می‌کنند. دولت هم که معمولاً باید اهل سرمایه‌گذاری درازمدت به ویژه در کار تحقیق و پژوهش باشد بیش از آنکه به امر تحقیقات توجه کند، به حاصل کار سرمایه‌گذاری خود در زمینه‌های فنی

۳. مرآت الکتب ثقة‌الاسلام تبریزی - مقدمه

۴. مرکز اسناد و مدارک علمی. چکیده و چکیده‌نویسی. معاهیم و روشها. ص. ۱۲.

و صنعتی می‌اندیشد. وزارتخانه‌ها و سازمانهای دولتی نیز - به ویژه سازمان برنامه و بودجه - از بودجه‌ای که تخصیص می‌دهند انتظار عرضه تولید و کار دارند که گاه در این زمینه هم به دلیل نبودن تحقیقات ارزشمند و یا نبودن آمار دقیق، انتظارات تحقق نمی‌یابد. به عبارت دیگر در کار تحقیق و پژوهش نیز باید همچون سایر امور، مدیریتی اعمال شود که پراکندگی و عدم ارتباط امور پژوهشی را سامان دهد و برای تسهیل امر پژوهش سرمایه‌های لازم در طی زمانهای مشخص تخصیص یابد. کار تحقیقات و استفاده بهینه از آن در زمینه‌های علوم انسانی و اجتماعی از جنبه‌های دیگر حساس‌تر است^۵ زیرا سرمایه‌گذاری در زمینه‌های علوم انسانی به ویژه معارف اسلامی بازده ملموس و مشخصی چون امور تولیدی و فنی ندارد که بتوان آن را در قالب عدد و رقم نشان داد و با عنایت به ولع و تشنگی فراوانی که برای صنعتی شدن و بهینه کردن وضعیت تولید و توزیع هست طبعاً مجالی برای این امر باقی نمی‌ماند. دولت نه فرصت پرداختن به مسائل علوم انسانی را دارد و نه بودجه و امکاناتی را تخصیص می‌دهد و اگر هم اعتباری مالی موجود باشد هزینه کردن آن با چنان سخت‌گیریهایی مواجه می‌شود که رغبت محقق را در همان مراحل اول می‌کشد و نابود می‌کند.

با این حال، در زمینه علوم انسانی و به ویژه معارف اسلامی، رغبت افراد مؤمن و علاقمند و انگیزه‌های دینی و الهی گاه سبب می‌شود که کارهای اصیل و بدیعی به وجود آید. تلاش مرحوم مجلسی، حاج شیخ عباس قمی و یا صاحب‌الذریعه و یا علامه امینی که ارزش علمی آثار آنها بر کسی پوشیده نیست، حاصل تلاش فردی کسانی است که همه عمر خود را صرف تحقیق کرده‌اند. اگر تلاش و مجاهدتهای این از خود گذشتگان که نه به خاطر نان و نام و نه به خاطر کسب حیثیت و مقام بلکه فقط جهت ادای وظیفه آنها در زمینه‌هایی که کمتر محقق و پژوهشگری به دنبال آن می‌رود نبود هرگز چنین آثاری به وجود نمی‌آمد. در حالی که انجام این قبیل کارها در کشورهای دیگر محصول تلاشهای جمعی است، و برای این قبیل امور، کمیته‌ها، انجمنها، سازمانها و مؤسسات به وجود می‌آید که بودجه‌های خاص دولتی و ملی را

۵. زاگوبرت، زونرگل. «دکوماناسیون و سازمان اطلاع‌رسانی». ترجمه حلال مساوات نشریه فنی. مرکز

بخود اختصاص می‌دهند و هزاران نفر را درگیر مستقیم و غیرمستقیم کار می‌سازند تا مثلاً دایرةالمعارف‌های جامع و معتبری را در انواع علوم و موضوعات تحویل جهان دهند و با فروش آن استفاده‌های مادی هم در درازمدت ببرند.

در زمینه‌های علوم انسانی و معارف اسلامی برادران اهل سنت هم از ما جلوترند. آنان برای علوم مختلف اسلامی از جمله احادیث و روایات معاجم و فهارس گرانقدری پدید آورده‌اند. المعجم المفهرس لالفاظ الحدیث الشریف النبوی نمونه چنین تلاشی است و یا کار عظیم آقای فؤاد سزگین تحت عنوان تاریخ آثار عربی^۶ که دایرةالمعارف بزرگ اسلامی برادران اهل تسنن است نمونه دیگر است.

فؤاد سزگین در کشور ترکیه یا آلمان صاحب مؤسسه و دفتر و تشکیلاتی جهت انجام این کار بزرگ است و علاوه بر آن از طرف شیوخ ثروتمند عرب مورد حمایت فراوان مالی و پرسنلی قرار گرفته تا با خیال راحت و فراغت کامل بتواند کار خویش را پایان برد.^۷

در حالی که محققین ما که بعضاً معروفیتی هم دارند نه تنها از نظر انجام امور تحقیقاتی در مصیقه هستند که حتی ناچار می‌شوند که بخش عمده‌ای از وقت خود را صرف تأمین معاش و رتق و فتق امور ضروری روزمره خود سازند و این مصیبتی جبران‌ناپذیر و خسران عظیم است.^۸ گاه ذهن‌های خلاق آفرینشگران و مبتکران ما با آمادگی و استعداد کامل، به راهی می‌رود که مصداق قول معروف «سعدی را به کار گل واداشتند» می‌شود.

دوباره کاری و چندباره کاری به علت نبودن مدیریت و برنامه‌ریزی جامع تحقیقاتی، خود فاجعه دیگری است که همواره رخ می‌دهد و ظاهراً هیچ کس هم

۶. دیدار مهمانان دهه فجر، مصاحبه با فؤاد سزگین، مشکوه، ۱۲، ۱۳، ۱۳۶۵. ص. ۲۴۲

۷. سزگین، فؤاد. کتابخانه‌ها و مجموعه‌های نسخه‌های خطی عربی در جهان... تهران، معارف، ۱۳۶۶. مقدمه ص. بیست و نه، از محمدتقی دانش‌پژوه: «دولت‌های عربی مبالغی گزاف در دسترس او گذارده و او هم با آن بنیاد خویش را گسترده‌تر ساخته است».

۸. یکی از محققین که راهی نیست نامش برده شود و صاحب تألیفات فراوانی هم هست اظهار می‌داشت که شرایط زندگی او به گونه‌ای است که گاه او را در انجام امور تحقیقاتی با همه عشقی که به این کار دارد باز می‌دارد و خانه او به قدری نامناسب است که بیم او بیشتر از این است که کتابهایش آسیب ببینند و دیگری با کهلوت فوق‌العاده سن اظهار می‌داشت که نه تنها کمکی را از دولت دریافت نمی‌کند که فرزندانش را با بهانه‌هایی از کار بیکار کرده و خانه‌نشین نموده‌اند.

رابع و مانع ادامه آن نیست. هر مؤسسه و سازمانی، به محض اینکه با اندک مطالعه به این نتیجه رسید که بایستی کار تحقیقاتی را شروع کند، بدون تأمل دست به کار می‌شود، در صورتی که باید دست کم همانند پروژه‌های تحقیقاتی در علوم و فنون و صنعت که مختصر ارزیابی فنی و اقتصادی می‌شود، - گرچه همان ارزیابیها هم نقص فراوان دارد - بررسی کند آیا در مؤسسات و سازمانهای دیگر و حتی در خود همان سازمان، قبلاً چنین کاری انجام شده و یا در زمان حاضر انجام می‌شود یا خیر؛ و همچنین توان موجود در کل کشور برای یافتن اطلاعات صحیح بررسی شود و دست کم مرکز یا مراکزی برای کسانی که می‌خواهند اطلاعات اولیه تحقیقاتی را بگیرند و سپس کار را شروع کنند شناسایی نمایند. البته بایستی همواره چنین مراکزی وجود داشته باشد تا اهل پژوهش و تحقیق به منظور جلوگیری از اتلاف نیرو، سرمایه و عمر، اول به آنجا مراجعه نمایند و خدمات آماری و مشاوره‌ای دریافت دارند. البته ممکن است کم و بیش مؤسسه‌هایی بطور پراکنده چنین وظیفه‌ای را در سطوحی مختلف به عهده داشته باشند که طبعاً یا فراگیر نیستند و یا در جامعه محققان و فرهنگیان شهرت ندارند و به زحمت از وجود آنها و نوع فعالیت‌شان اطلاع حاصل می‌شود. یکی از مسئولین سازمان تبلیغات اسلامی می‌گفت که وقتی ما خود رقیب کاری تحقیقاتی را در زمینه علوم و معارف اسلامی شروع کنیم، پس از مدتی تخصص دریافتیم که فقط در شهر قم، بیش از ۵۰ مؤسسه و یا مجمع تحقیقاتی وجود دارد که به صورت پراکنده و جدای از یکدیگر بر روی مسائل علوم انسانی و اسلامی کار می‌کنند و عموماً هم از کار یکدیگر اطلاع ندارند.^۹ حتماً در شهرستانهای دیگر به ویژه شهرهای مذهبی چون مشهد و اصفهان و یزد و... نیز کارهایی انجام می‌شود و با افرادی علاقمند شخصاً به تحقیقاتی در همان زمینه مشغول هستند. کار ارزشمند تحقیقاتی، آن زمان به خوبی انجام می‌گیرد که نه تنها محقق بداند که پیرامون او در داخل کشور چه می‌گذرد و یا چه گذشته است، بلکه بداند چه فعالیتهای مشابهی در جهان صورت می‌گیرد و چه نتایجی تاکنون به بار آورده و دامنه و گسترش مسائل تحقیقاتی در زمینه مورد نظر تا چه اندازه است.

۹. در فهرستی که توسط سازمان تبلیغات اسلامی تهیه شده بود بیش از ۶۰ مؤسسه در حال حاضر بنا بر احصاء آنان در قم مشغول فعالیت در امور دینی هستند.

فقدان اطلاعات جامع و گسترده در زمینه مسائل تحقیقاتی و عدم برنامه‌ریزی و مدیریت جامع پژوهشی بمنظور رسیدن به اهداف از پیش تعیین شده سبب می‌شود که بسیاری از پژوهندگان کاری را انفرادی شروع می‌کنند و با هزاران رنج و مشقت به پایان می‌برند که طبعاً خالی از اشکال نیست. البته اغلب خسته شده و کار را نیمه‌تمام رها می‌کنند و یا به زمانی دیگر موکول می‌نمایند.

در این جا برای توضیح بیشتر به چند نمونه حول این موضوع اشاره می‌شود: صاحب کتاب مفتاح الکتب الاربعه در مقدمه کتاب ایضاح الطریقه الی تصانیف اهل السنه و الشریعه فی تلخیص کشف الظنون و ذیله و الذریعه چنین می‌نویسد:

«و بعد فیقول العبد الجانی محمد... الموسوی الدهرخی: لما طال اشتغالی فی مدت تقریب من عشرين سنة بتالیف کتابی «مفتاح الکتب الاربعه» و اتعبت فی طبع سته عشر من اجزائه الی حدالان (ثامن من شهر الصیام ۱۴۰۰هـ) بلا معین ولاعاون، الابعون... الملك المنان و را بت قلة طلابه مللت و سئمت بحیث لا اقدر علی ترسیمه وترتبه و تبیضه و تکمیل ۳۳ جزءا من اجزائه و را بت الاصلح بحالی ان اتنوع بتالیف کتاب آخر حتی یعود اشتیاقی الی تبیض باقی من اجزائه... فنشرعت بعد التفتال و الاستخاره من کتاب اله العزیز فی تلخیص کتب ثلاث و هی کتاب الذریعه الی تصانیف الشیعه و کشف الظنون عن اسماء الکتب و الظنون و ذیله...»^{۱۰}

آنچه از این مقدمه برمی‌آید این است که نامبرده به عنوان محقق، (۱) کارش را با سلیقه و علاقه شخصی خویش انتخاب کرده و نهایت کوشش را برای انجام آن می‌دول داشته است. (۲) مدت ۲۰ سال به تدوین و تألیف این کتاب مشغول بوده است و تنها توانسته ۱۶ جلد کتاب را به چاپ برساند (البته تا زمان فعلی تعداد بیشتری منتشر شده است). (۳) خستگی فراوان از کاری که یک تنه شروع شده و فقدان یار و یاور و مشوقی در این مورد سبب توقف کار در مدتی قابل توجه بوده است. (۴) کمی علاقمندان و درخواست کنندگان در رابطه با همکاری در تألیف این کتاب خود موجب دیگری برای خستگی مفرط پژوهنده شده بگونه‌ای که اعتراف می‌کند دیگر قدرت ادامه آن را ندارد و لذا تصمیم می‌گیرد که جهت تنوع کار دیگری را شروع کند و ادامه کار قبلی را به زمان دیگری که اشتیاق و شغف او بازگردد موکول

۱۰. موسوی دهرخی، مهدی، ایضاح الطریقه الی تصانیف اهل السنه و الشریعه فی تلخیص کشف الظنون و ذیله و الذریعه. مقدمه.

نماید.

اگرچه نویسنده محترم بعداً کار را شروع می کند و مجلدات دیگری را به چاپ می رساند اما آنچه قابل توجه است و در عالم تحقیق و پژوهش در این کشور و بویژه در جامعه اسلامی مطرح است اینکه چرا نباید مؤسسات مشاوره‌ای و ذیصلاح وجود داشته باشند تا وقتی که فردی عالم و مسلمان می خواهد اثری تحقیقی از خود بجای گذارد در انتخاب موضوع با آنان مشورت کند و انتخاب احسن نماید و ثانیاً، چرا در آغاز برای هرچه بهتر شدن تألیف در مورد روش کار و شیوه نگارش و رعایت کلیه ظرائف کتابشناختی و نمایه‌سازی از بهره مشاوران فعل و مجرب نباید برخوردار باشد. ثالثاً، چرا در طول کار نباید مشوق و یا مشوقانی چه از نظر مالی و تدارکاتی و چه از نظر روحی و معنوی وجود داشته باشد تا پژوهشگران با عشق و علاقه دائم‌التزاید به کار خویش ادامه دهند. و رابعاً، چرا در رابطه با تحقیق و پژوهش نباید مؤسسه و یا مؤسساتی وجود داشته باشند تا هم مشکلات مالی محققان را حل کنند و هم نسبت به طبع سریع و صحیح کارشان اقدام نمایند و هم تضمین و تأمین‌هایی جهت عرضه و فروش محصول عمرشان ارائه دهند و بسیاری از چراهای دیگر که به نظر می رسد در صورت تحقق برنامه‌ریزی و مدیریت تحقیق در کشور کم و بیش حل خواهد شد.

چرا بجای صرف وقت ۲۰ یا ۳۰ و ۴۰ سال و گاه عمری برای تهیه یک مجموعه، با صرف یک‌دهم آن کار بهتر و پخته‌تر و قابل استفاده‌تر ارائه نشود؟ اگرچه باید گفت مجموعه کارهای ارزشمند فرهنگی، حاصل تلاشهای فردی است و کوشش ارزشمند صاحبان بحارالانوار، مستدرک بحار، الذریعه، الغدیر، لغت‌نامه دهخدا و مفتاح الکتب الاربعه و الحیة و... خود مبین آن است ولی اگر به کار گروهی و مصالح جامعه و اسلام و کشور اعتقاد باشد و امر تحقیق قرین سعه صدر و خوش فکری و بی نظری گردد و اهمیت والای تحقیقات به تهیه ابزارهای مناسب پژوهش وابسته شود، اولاً سرمایه‌گذاری در این زمینه لازم و واجب شمرده می شود و ثانیاً نهایت دقت در جهت حداکثر استفاده از امکانات خواهد شد، و ثالثاً تألیفات به گونه‌ای سامان خواهد یافت که بجای استفاده یک شهر و یک استان از آن، عرضه جهانی و دست کم منطقه‌ای آن مقدور باشد.

در جهان امروز، مجموعه‌های بزرگ دایرةالمعارفها همچون بریتانیکا،

آمریکانا، لاروس و دایرةالمعارفهای مختلفی که در زمینه‌ها و رشته‌های مختلف به تألیف درآمده حاصل کار هزاران نفر در آن کشورهاست که با مدیریت واحد و با نظم و ترتیب خاصی بدست آمده که علاوه بر اعتبار معنوی بزرگترین سرمایه‌گذاری آن کشورها هم از نظر مالی و مادی بحساب می‌آید زیرا که فروش آن در مدتی نه چندان بلند همه مخارج و هزینه‌های انجام شده را بازمی‌گرداند. البته ظهور دایرةالمعارف بزرگ اسلامی کوششی از این نوع است که امیدی در دلها ایجاد کرده است.

با درخواست توفیق از خدای بزرگ، آرزو دارم در آینده بتوانم به نمونه‌های دیگری از این ناهماهنگیها اشاره کنم و نشان دهم که اگر نیروهای متفرق، مجتمع می‌شدند و سلاطین را به هم نزدیک می‌کردند بازده کار تا چه اندازه بیشتر می‌شد. امید است به جای کارهای مشابه کردن، خلاقیت و ابتکار جانشین شود و آنانکه دارای توان اندیشیدن هستند مورد حمایت قرار گیرند و آنهایی که به تهیه ابزارهای لازم امور پژوهشی می‌پردازند رعایت اولویت و ضرورت را بنمایند و مراکزی معتبر و صاحب‌نظر باشد تا در مشاوره علاقمندان را یاری دهند.

با امیدواری به اینکه درک این ضرورت موجب هماهنگی لازم در تحقیقات مربوط به کتابشناختی علوم اسلامی و انسانی باشد، گفتار را با سفارش آقای فواد سزگین به پایان می‌رسانم.^{۱۱}

«سفارش می‌کنم به شما که مهم را از غیرمهم و ممکن را از غیرممکن فرق بگذارید... دیده‌ام که مسلمانان در تقلید عمیق هستند، همه تقلید می‌کنند... هیچ کدام کار اصلی نمی‌کنند» و اینکه «در ایران برادران، هوش و آمادگی و استعداد دارند. توصیه من این است که از تقلید بپرهیزند و کارهای ابتکاری بکنند. هدف من این است که تحولی بزرگ در عالم به وجود آید.»